— Це — апарат особливий, — сказав офіцер ученому-мандрівникові, майже зачудованим поглядом окидаючи, звичайно ж, добре знайомий йому пристрій.

Мандрівник, схоже, лише з ввічливості прийняв пропозицію коменданта побути на виконанні смертного вироку одному солдатові, засудженому за непослух і образу начальника. Та й у самій виправній колонії ця страта аж такого великого зацікавлення, судячи з усього, не викликала. У кожному разі тут, у цій невеликій, але глибокій піщаній долині, зусібіч оточеній голими схилами, виявився, крім офіцера та мандрівника, лише сам засуджений — дубуватий широкоротий чоловік зі скошланою кучмою на голові й зарослим обличчям — та ще солдат, що тримав у руках важкого ланцюга, від якого тяглися тоненькі ланцюжки: ними, скріпленими поміж собою ще й окремими ланцюжками, засуджений був прикутий за шию, зап'ястки та щиколотки на ногах. У всьому вигляді засудженого прозирала, до речі, така собача відданість, що складалося враження, ніби його спокійно можна відпустити погуляти на схилах, а тоді перед початком страти лише свиснути — і він одразу прибіжить.

Мандрівника не дуже цікавив пристрій, і він вочевидь досить байдуже походжав туди-сюди за спиною в засудженого, тоді як офіцер був заклопотаний останніми приготуваннями — то залазив під глибоко вкопаний у землю пристрій, то підіймався приставною драбиною нагору й оглядав його верхні вузли. Роботи ці можна було перекласти, власне, й на якого-небудь механіка, одначе офіцер виконував їх сам, і то вельми ретельно — чи то він був таким великим шанувальником цього пристрою, чи то довірити ці роботи нікому іншому не можна було з інших причин.

— Отепер усе готово! — нарешті вигукнув він і зліз із драбини.

Він був страшенно зморений, дихав, широко роззявляючи рота, а з-під комірця його мундира виглядали дві застромлені туди тоненькі жіночі носові хустини.

— Ці мундири для тропіків, либонь, усе ж таки надто важкі, — зауважив мандрівник замість того, щоб, як очікував офіцер, поцікавитися пристроєм.

— Ну, звісно, — відказав офіцер, миючи забруднені мастилом руки в заздалегідь наготовленому цеберку з водою, — але вони для нас — частинка батьківщини; ми не хочемо втрачати батьківщину… Одначе погляньте на цей апарат, — відразу додав він і, витираючи рушником руки, показав на пристрій. — Досі доводилося працювати руками, а тепер апарат функціонує вже цілком самостійно.

Мандрівник кивнув головою й перевів погляд туди, куди показував офіцер. А цей, щоб устерегтися від будь-яких несподіванок, промовив:

— Неполадки, звичайно, трапляються, але сьогодні, гадаю, обійдеться без них. Хоча готовим слід бути все ж таки до всього, адже апарат має працювати дванадцять годин безперервно. Та якщо неполадки й стануться, то лише зовсім дрібні, і ми їх негайно усунемо… Чи не хочете посидіти? — спитав він нарешті й, діставши з купи плетених крісел одне, запропонував його мандрівникові.

Відмовитись той не зважився. Сидячи тепер край ями, мимохідь зазирнув до неї. Вона була не дуже глибока.По один її бік валком лежала викопана земля, по другий — стояв пристрій.

— Не знаю, — мовив офіцер, — чи комендант уже пояснив вам, як працює цей апарат.

Мандрівник зробив непевний рух рукою; офіцерові більш нічого й не треба було, адже тепер він міг пояснити все й сам.

— Цей апарат, — почав він і взявся рукою за шатун, на який потім і сперся, — придумав наш колишній комендант. Я працював разом із ним уже від найперших експериментів і брав участь у всіх роботах аж до їхнього завершення. Але заслуга цього винаходу належить, певна річ, лише йому самому, нашому колишньому комендантові. Чи ви про нього вже чули? Ні? Що ж, я не перебільшу, коли скажу, що вся ця виправна колонія — його творіння. Ми, його товариші, ще коли він помирав, знали: структура колонії така цілісна, що його наступникові, хай навіть у голові в нього народиться тисяча нових планів, не пощастить нічого тут змінити й за багато років. І наше передбачення справдилось, новому комендантові довелося це визнати. Шкода, що ви не знали нашого колишнього коменданта!.. Одначе, — похопився офіцер, — я тут забалакався, а наш апарат — ось він, стоїть перед нами. Складається він, як бачите, з трьох частин. Згодом кожна з них дістала свою, досить-таки промовисту назву. Нижня тепер називається "ложе", верхня — "кресляр", а оця середня, що ніби зависла в повітрі, — "борона".

— Борона? — перепитав мандрівник.

Він слухав не дуже уважно; в цій долині без жодного затінку немилосердно припікало сонце, і зосередитись було важко. Тим більший подив викликав у нього офіцер, який у своєму щільному, обтяженому еполетами й обвішаному аксельбантами парадному мундирі захоплено давав пояснення і, не припиняючи розповідати, ще й, крім того, то тут, то там затягував викруткою гвинти. У такому самому стані, що й мандрівник, був, схоже, і солдат. Понакручувавши на обидва свої зап'ястки ланцюги від засудженого, він стояв, спершись однією рукою на гвинтівку, похиливши голову, байдужий до всього. Мандрівника це не дивувало, позаяк офіцер розмовляв по-французькому, а французької ні солдат, ні засуджений, певна річ, не розуміли. Тим більше впадало в око, звичайно, те, що засуджений усе ж таки намагався прислухатись до офіцерових пояснень. Зі своєрідною млявою впертістю він щоразу переводив погляд туди, куди саме показував офіцер, і тепер, коли того урвав своїм запитанням мандрівник, солдат, як і офіцер, також звів очі на мандрівника.

— Атож, борона, — потвердив офіцер. — Назва дуже влучна. Зубці розташовані так, як у бороні, та й уся ця штука працює так, як борона, щоправда, на одному місці й багато хитромудріше. А втім, зараз самі зрозумієте. Осюди, на ложе, кладуть засудженого… Спершу я опишу апарат, а тоді вже перейду до самої процедури. Так вам легше буде за нею стежити. До того ж одна шестірня у креслярі дуже стерлась і, коли крутиться, страшенно скрегоче, розмовляти тоді майже неможливо; а дістати запасні частини тут, на жаль, дуже важко… Отож це, як я вже сказав, — ложе, воно все, суціль вистелене ватою — про її призначення ви ще довідаєтесь. На вату долілиць кладуть засудженого — певна річ, голого; оце ось — паски, якими його прив'язують — за руки, за ноги й за шию. А отут, у головах ложа, куди злочинець, як я вже сказав, спершу лягає ницьма, є такий собі невеличкий повстяний шпеник, і його можна легко відрегулювати так, щоб він потрапив чоловікові просто в рот. Шпеник призначений для того, щоб чоловік не міг ні закричати, ні перекусити собі язика. Засуджений, природно, змушений узяти цього шпеника в рот, а то пасок на шиї просто переламає йому всі хребці.

— Це — вата? — спитав, нахиляючись, мандрівник.

— Авжеж, звичайно, — відповів, усміхнувшись, офіцер. — Помацайте самі. — Він узяв долоню мандрівника й провів нею по ложі. — Ця вата оброблена спеціальними розчинами, тим-то й має такий незвичайний вигляд; до її призначення я ще повернуся.

Мандрівник уже трохи зацікавився пристроєм; він дивився вгору на нього, затулившись долонею від сонця. Конструкція була висока. Ложе й кресляр були однакові завбільшки й нагадували дві темні труни. Кресляр було закріплено метрів на два вище над ложем, і їх з'єднували на ріжках чотири латунні штанги, які аж блищали на сонці. Поміж "трунами" на сталевій линві висіла борона.

Доти байдужості мандрівника офіцер майже не помічав, проте жваво відреагував на зацікавлення, яке прокинулося в тому тепер, і навіть припинив давати пояснення, щоб співрозмовник спокійно, без

поспіху все оглянув. Услід за мандрівником засуджений і собі робив те саме; щоправда, затулитися долонею від сонця він не міг, тож задивлявся вгору, мружачи неприкриті очі.

— Отже, чоловік лежить, — промовив мандрівник і, зручно вмостившись у кріслі, закинув ногу на ногу.

— Атож, — підхопив офіцер і, підбивши трохи вище кашкета, провів долонею по розпашілому обличчю. — А тепер слухайте далі! І в ложі, і в креслярі вмонтовано по електричній батареї; в ложі батарея потрібна для самого ложа, у креслярі — для борони. Як тільки чоловіка прив'яжуть, ложе запускають у рух. Воно починає легенько, але дуже швидко вібрувати, одночасно з боку в бік і знизу вгору. Такі апарати ви бачили, мабуть, у лікарнях, але в нашому ложі всі рухи з точністю розраховані; вони мають бути суворо узгоджені з рухами борони. Адже, по суті, саме на цю борону й покладено функцію виконання вироку.

— І який же вирок? — спитав мандрівник.

— Ви й про це не знаєте? — здивувався офіцер і прикусив губу. — Даруйте, якщо мої пояснення, можливо, трохи плутані, дуже прошу мені вибачити. Колись пояснення зазвичай давав сам комендант, але новий комендант відмовився від цього почесного обов'язку. Одначе те, що такого високого гостя він...

Мандрівник спробував був обома руками відхреститися від такого пошанування, але офіцер наполіг саме на цьому своєму вислові:

— Що такого високого гостя він не знайомить навіть із формою нашого вироку, — це, знову ж таки, ще один новий звичай, який... — Йому так і кортіло вилаятись, але він опанував себе й лише сказав: — Мене про це не попередили, не моя вина. А втім, я краще, ніж будь-хто, зможу пояснити суть наших вироків, бо тут ось... — Він поплескав себе

по нагрудній кишені. — Усі необхідні креслення, зроблені рукою колишнього коменданта.

— Рукою самого коменданта? — перепитав мандрівник. — Він що — поєднував усе в одній особі? Був і солдат, і суддя, й конструктор, і хімік, і кресляр?

— Так точно, — відповів, кивнувши головою, офіцер.

Погляд у нього був замислений, застиглий. Потому він пильно подивився на свої руки; вони видалися йому не досить чистими, щоб брати ними креслення, тож він підійшов до цеберка й вимив їх іще раз. Після цього дістав шкіряного гаманця і промовив:

— Наш вирок не суворий. Борона виписує на тілі засудженого ту заповідь, яку він порушив. Скажімо, у цього ось… — він показав на засудженого, — на тілі буде написано: "Шануй начальника свого!"

Мандрівник мигцем поглянув на засудженого; той, коли офіцер показав на нього, похнюпив голову і, здавалося, з усієї сили напружив слух, щоб хоч що-небудь збагнути. Його пухлі, міцно стулені губи здригались, і це вочевидь свідчило про те, що він, попри все, нічого не розуміє. Мандрівник хотів ще спитати багато про що, але, поглянувши на цього чоловіка, лише поцікавився:

— Чи знає він про свій вирок?

— Ні, — відповів офіцер і вже хотів був повернутися до своїх пояснень, але мандрівник перебив його:

— Він не знає про власний вирок?!

— Ні, — ще раз підтвердив офіцер, потім на мить затнувся, ніби очікуючи від мандрівника докладнішого обґрунтування його запитання,

й нарешті промовив: — Оголошувати йому вирок не мало б ніякого сенсу. Він-бо відчує його на власному тілі.

Мандрівник уже хотів був змовкнути, та раптом завважив, що засуджений звів очі на нього; здавалося, чоловік запитував, чи схвалює гість описану процедуру. Тож мандрівник, який уже відкинувся був у кріслі, знов нахилився вперед і спитав іще:

— Але що його взагалі засуджено, бодай про це він знає?

— Ні, він і про це не знає, — відповів офіцер і всміхнувся до мандрівника, ніби сподіваючись від того ще яких-небудь дивних відкриттів.

— Не знає… — проказав мандрівник і провів рукою по чолу. — Виходить, йому й досі невтямки, чим скінчилася його спроба захиститись?

— Можливості захищатися він не мав, — сказав офіцер і відвів погляд, так наче розмовляв сам із собою й не хотів присоромити мандрівника поясненням таких звичайних речей.

— Але ж він мав дістати можливість захищатися, — промовив мандрівник і підвівся з крісла.

Офіцер зміркував, що йому, чого доброго, ще доведеться надовго перервати свої пояснення апарата; тож він ступив до мандрівника, взяв його під руку й, показавши другою рукою на засудженого (тим часом цей виструнчився — адже на нього так вочевидь звернули увагу, до того ж і солдат натяг ланцюга), промовив:

— Річ, знаєте, ось у чому. Тут, у виправній колонії, мене призначено суддею. Незважаючи на мою молодість. Я ж бо й колишньому комендантові допомагав у всіх карних справах і знаю цей апарат краще,

ніж будь-хто. Вироки я ухвалюю за принципом: "Провина ніколи не викликає сумніву". Решта судів не мають змоги дотримуватися цього принципу, тому що вони колегіальні й над ними стоять вищі судові інстанції. Тут усе інакше, принаймні було інакше при колишньому комендантові. Новий, щоправда, вже виявляв бажання втручатися в мої судові справи, але досі мені щастило його від них усувати і, гадаю, щаститиме й далі… Ви хотіли, щоб я пояснив вам цей випадок. Він такий самий простий, як і решта. Сьогодні вранці один капітан доповів, що цей чоловік, призначений йому денщиком і зобов'язаний ночувати в нього під дверима, проспав службу. Річ у тім, що він повинен щоразу, коли годинник пробиває цілу годину, вставати й віддавати честь перед капітановими дверима. Обов'язок, звичайно, не важкий, але потрібний, тому що такий денщик завжди має бути свіжий і готовий охороняти й обслуговувати офіцера. А вчора вночі капітан вирішив перевірити, чи справно цей денщик виконує свій обов'язок. Відчиняє він рівно о другій годині двері й бачить, що денщик, згорнувшись калачиком, спить. Тоді капітан бере нагайку — та йому по пиці. А денщик, замість підхопитись і благати прощення, хапає свого господаря за ноги, трясе й кричить: "Покинь нагайку, а то горло перегризу!.." Отака суть справи. Годину тому капітан прийшов до мене, я записав його свідчення й відразу ухвалив вирок. А тоді наказав закувати цього чоловіка в ланцюги. Все дуже просто. А якби я спершу викликав денщика до себе й заходився його допитувати, то вийшла б лише плутанина. Він щось збрехав би, а якби мені пощастило вивести його на чисту воду, він придумав би натомість нову брехню, і так без кінця-краю. Але тепер він у мене в руках, і я його вже не випущу… То ви все зрозуміли? Однак час не жде, вже пора приступати до виконання судового рішення, а я ще не завершив пояснювати вам будову цього апарата.

Він змусив мандрівника знов сісти у крісло, підійшов до апарата й почав:

— Як бачите, борона відповідає формі людського тіла; оце ось — борона для самого тулуба, а ото — борони для ніг. Для голови

призначено лиш оцей невеличкий різець. Зрозуміло? — Він привітно нахилився до мандрівника, ладний давати щонайдокладніші пояснення.

Мандрівник, наморщивши лоба, дивився на борону. Розповідь про судочинство в колонії його не вдовольнила. Щоправда, він мусив визнати, що йдеться про колонію все ж таки виправну, що заходи тут потрібні особливі й що доводиться дотримуватись щонайсуворішої військової дисципліни. Крім того, певні надії він покладав на нового коменданта, який вочевидь мав намір запроваджувати, хоч і досить поволі, нове судочинство, яке цьому офіцерові просто не вкладається в його вузьколобій голові. Розмірковуючи так, мандрівник поцікавився:

— Чи буде присутній при виконанні вироку комендант?

— Напевно не відомо, — відповів офіцер, прикро вражений цим несподіваним запитанням, і його досі привітне обличчя скривилося. — Саме через те ми й маємо поквапитись. Я навіть змушений буду, хоч мені й дуже шкода, скоротити свої пояснення. Але завтра, коли апарат очистять — адже він дуже забруднюється, і це єдина його вада, — я зміг би дати докладніші пояснення. А поки що, отже, — найнеобхідніше… Коли чоловік уже лежить на ложі й воно починає вібрувати, на тіло помалу опускається борона. Вона сама спиняється так, що її зубці ледь торкаються тіла; як тільки цей підготовчий процес завершується, сталева линва одразу натягується й стає цупкою, як штанга. Ось тоді все й починається. Людина невтаємничена жодної різниці в тому, як відбуваються виконання вироків, збоку не помічає. Таке враження, начебто борона працює щоразу однаково. Вібруючи, вона проколює зубцями тіло, яке, крім того, вібрує завдяки ложу. У тому, що вирок виконується, може переконатись будь-хто, адже борону зроблено зі скла. Щоб закріпити в ній зубці, довелося подолати певні технічні труднощі, але після численних спроб проблему пощастило вирішити. Бо зусиль ми не шкодували. І тепер крізь скло будь-хто може побачити, як напис наноситься на тіло. Чи не хочете підійти ближче й оглянути зубці?

Мандрівник неквапно підвівся, ступив до пристрою й нахилився над бороною.

— Перед вами, — сказав офіцер, — два види по-різному розташованих зубців. Біля кожного довгого — по одному короткому. Довгий пише, а з короткого бризкає вода, щоб змити кров і можна було коли завгодно прочитати напис. Змішана з кров'ю вода стікає в ринвочки, далі ними — в головну ринву й нарешті зливною трубою — в яму.

Офіцер пальцем ретельно показував шлях, яким має текти змішана з кров'ю вода. Коли він, щоб продемонструвати це якомога наочніше, підставив обидві пригорщі під уявний струмінь зі зливної труби, мандрівник підвів голову й, мацаючи рукою в себе за спиною, поточився назад до крісла. Цієї миті він, на свій жах, завважив, що й засуджений услід за ним пристав на офіцерове запрошення оглянути борону зблизька. Чоловік трохи потяг за ланцюг заспаного солдата й також схилився над склом. Видно було, що й він, засуджений, непевним поглядом шукав те, що саме розглядали офіцер із мандрівником і що без додаткових пояснень знайти не міг. Він нахилявся то в один бік, то в інший, знов і знов обмацував поглядом скло. Мандрівник хотів був прогнати його, адже за те, що чоловік оце робив, його могли, мабуть, покарати. Але офіцер однією рукою притримав мандрівника, а другою взяв із валка грудку землі й пожбурив нею в солдата. Той, стрепенувшись, підвів очі, побачив, що посмів учинити засуджений, кинув гвинтівку й, упершись підборами в землю, так смиконув бідолаху назад, що той відразу впав. Солдат стояв і мовчки дивився згори вниз, як засуджений, брязкаючи ланцюгами, вовтузиться на землі.

— Постав його на ноги! — гримнув офіцер, завваживши, що засуджений надто вже відвертає увагу мандрівника.

Цей, схилившись над бороною, на неї вже навіть не дивився, а лише чекав, що буде з засудженим.

— Ти з ним обережніше! — знов гримнув офіцер. Він оббіг апарат, сам підхопив засудженого під пахви й, хоч у того раз у раз підтиналися ноги, з допомогою солдата поставив його рівно.

— Ну, тепер я знаю вже все, — промовив мандрівник, коли офіцер повернувся до нього.

— Крім найголовнішого, — відказав офіцер і, взявши співрозмовника за лікоть, показав угору. — Там, у креслярі, вмонтовано трибковий механізм, який керує роботою борони, і налаштовують цей механізм відповідно до креслень, визначених судовим вироком. Я користуюся ще кресленнями попереднього коменданта. Ось вони. — Він видобув з гаманця кілька аркушиків. — Але дати їх вам у руки я, на жаль, не можу, це — найдорожче, що я маю. Сідайте, я їх покажу вам звідси, вам буде все добре видно.

Він показав перший аркушик. Мандрівник залюбки сказав би кілька похвальних слів, але бачив перед собою лише численні, схожі на лабіринт лінії, які у багатьох місцях перетиналися так густо, що білі прогалини між ними ледве-ледве проглядали.

— Читайте, — мовив офіцер.

— Не можу, — відповів мандрівник.

— Але ж написано досить чітко, — сказав офіцер.

— Навіть філігранно, — ухильно відповів мандрівник, — але розібрати я нічого не можу.

— Та вже ж, — мовив, засміявшись, офіцер і сховав гаманця. — Це — не шкільний зошит із краснопису. Вчитуватися треба довго. Та зрештою розібралися б, звичайно, й ви. Цей напис, певна річ, і не може бути простим; він-бо має вбивати не відразу, а в середньому аж через

дванадцять годин; за розрахунками переломна година — шоста. Тому сам напис має бути дуже рясно оздоблений візерунками; власне, напис оперізує тіло лише вузенькою смужкою; решту місця на тілі призначено для візерунків. Тепер ви зможете гідно оцінити роботу борони й усього апарата?.. Ось погляньте!

Він скочив на драбину, крутнув якесь колесо, гукнув униз: "Обережно там, відійдіть убік!" — і все запрацювало. Якби одне з коліс не вищало, все було б просто чудово. Офіцер, немовби спантеличений тим клятим колесом, насварився на нього кулаком, потому, ніби вибачаючись перед мандрівником, розвів руками й поквапно зліз із драбини, щоб постежити за роботою апарата знизу. Було в ній негаразд іще щось таке, що помічав лише він; тоді офіцер знов піднявся на драбину, сягнув обома руками в нутро кресляра, а тоді, щоб швидше опинитись на землі, скористався не драбиною, а з'їхав униз однією зі штанґ; намагаючись перекрити цей гуркіт, він на все горло закричав у вухо мандрівникові:

— То ви зрозуміли, як усе це працює? Борона починає писати; коли вона завершує перше нанесення напису на спині в засудженого, ватний шар, обертаючись, повільно перекидає тіло на другий бік, щоб дати бороні нове поле для роботи. Тим часом поколені до крові місця лягають на вату, й вона, оброблена в особливий спосіб, відразу спиняє кров і готує шкіру до нового, поглибленого нанесення напису. Коли тіло перекочується знов, оці крайні зубці на бороні зривають із ран прилиплу вату й викидають її до ями, а борона знову приступає до роботи. Так усі дванадцять годин вона пише чимраз глибше й глибше. Перші шість годин засуджений живе майже так само, як доти, тільки страждає від болю. Через дві години повсть із рота виймають, адже кричати чоловікові однаково вже не сила. Осюди, до цієї миски в головах, яку підігріває електрика, насипають теплої рисової каші, і засуджений, якщо має бажання, може злизувати її язиком. Зазвичай ніхто цією нагодою не гребує. Нічого такого я не пригадую, а досвід у мене великий. Апетит пропадає десь аж на шостій годині. Тоді я звичайно стаю отут навколішки й спостерігаю, що буде далі. Чоловік рідко ковтає останню

грудочку каші, він лише трохи покрутить її в роті, а тоді виплюне в яму. У такому разі я мушу відхилятись, а то каша поцілить мені межи очі. Але як же стихає він на шостій годині! Думки світлішають навіть у найтупішого. І починається це навколо очей. А звідси вже розходиться далі. Таке видовище хоч кого може спокусити лягти поруч під борону. Загалом нічого нового вже не відбувається, просто чоловік починає розбирати напис, згортає в трубочку губи, немовби до чогось прислухаючись. Ви самі бачили, прочитати такий напис нелегко навіть очима, а наш засуджений намагається прочитати його своїми ранами. Робота, звісно, велика, і йому, щоб скінчити її, потрібно шість годин. Але потім борона прохромлює його наскрізь і викидає до ями, де він шубовстає у воду, змішану з кров'ю і ватою. На цьому суд завершується, і ми, я і солдат, закопуємо тіло.

Мандрівник, наставивши вухо до офіцера й сховавши руки в кишені піджака, спостерігав за роботою машини. Засуджений також стежив за нею, хоч нічого й не розумів. Він стояв, трохи нахилившись уперед, і дивився, як похитуються туди-сюди зубці; тим часом офіцер подав знак солдатові, той розітнув засудженому ззаду ножем сорочку й штани, і вони впали на землю; чоловік ще спробував був підхопити їх, щоб прикрити свою голизну, але солдат просто підняв його і струснув з нього останнє лахміття. Офіцер наладнав машину, запала тиша, і в ній засудженого поклали під борону. Ланцюги з нього поскидали, замість них поприв'язували паски; першої хвилини засудженому це видалося мало не полегкістю. Та ось борона опустилася ще трохи нижче, позаяк чоловік був дуже худий. Коли зубці торкнулися засудженого, на шкірі в того повиступали сироти; поки солдат клопотався його правою рукою, чоловік випростав ліву, не дивлячись куди; але це був саме той бік, де стояв мандрівник. Офіцер весь час позирав скоса на його обличчя, так ніби хотів угадати, яке враження справляє на цього чужоземця екзекуція, про яку він розповів йому бодай у загальних рисах.

Один пасок, призначений для руки, порвався — мабуть, солдат затяг його надто туго. Він показав офіцерові відірваний шматок і попросив

допомогти. Офіцер таки підійшов до нього; повернувши голову в бік мандрівника, він сказав:

— Машина дуже складна, часом то те, то те рветься або ламається; але це не має збивати з пуття, коли давати їй загальну оцінку. До речі, паску можна знайти заміну відразу; зараз я скористаюся ланцюгом; щоправда, права рука вібруватиме вже не так м'яко. — І, закріплюючи ланцюга, додав: — Тепер нам кошти на утримання машини виділяють дуже обмежені. При колишньому комендантові я міг вільно розпоряджатися готівкою, призначеною лише на такі витрати. Тут був склад, де зберігалися найрізноманітніші запасні частини. Сказати правду, я гроші просто-таки тринькав — тобто тринькав колись, не тепер, як це стверджує новий комендант; він тільки й шукає приводу, щоб скасувати колишні порядки. Тепер кошти на утримання машини в його руках, і коли я посилаю кого-небудь по новий пасок, то від мене як доказ вимагають порваного, і надійде новий аж за десять днів, та ще й гіршої якості, ні на що не придатний. А як я доти працюватиму на машині без паска — те нікого не цікавить.

Мандрівник міркував: "Рішуче втручатися в чужі справи — це завжди ризик". Він не мешкав ані в цій виправній колонії, ані в країні, якій колонія належала. Щойно він спробує засудити таку страту чи, тим більше, стати їй на заваді, як йому скажуть: "Ти тут — чужоземець, отож помовч". На це він не матиме нічого заперечити, а лише зможе додати, що в цьому випадку не розуміє навіть сам себе, адже подорожувати він пустився тільки задля того, щоб побачити світу, але в жодному разі не задля того, щоб змінювати правосуддя в чужих країнах. Щоправда, обставини тут складалися надто вже спокусливі. Несправедливість судочинства й жорстокість страти не викликали сумніву. Ніхто не міг звинуватити мандрівника в корисливості, адже засуджений не був йому ані знайомий, ані земляк, та й узагалі не викликав жодного співчуття. Зате мандрівник мав рекомендації високих установ, приймали його тут з великою шанобою, навіть запросили на цю страту, і це свідчило, мабуть, про те, що від нього очікують відгуку про місцеве судочинство. Це скидалося на правду, тим більше, що новий комендант — у чому він,

мандрівник, переконався аж надто добре — прихильником такого судочинства не був і до офіцера ставився майже вороже.

Зненацька мандрівник почув крик розлюченого офіцера. Той саме запхав — не без зусиль — до рота засудженому повстяного шпеника, аж раптом засуджений, не годен стримати нудоту, заплющив очі й почав блювати. Офіцер притьма смикнув його зі шпеника вгору, щоб повернути обличчям до ями, та було пізно: блювотина вже потекла на машину.

— Це комендант у всьому винен! — кричав офіцер, нестямно торгаючи латунні штанги. — Машину мені загиджують, як свинарник! — Тремтячими руками він показував мандрівникові на те, що сталося. — Хіба я годинами не втовкмачував комендантові, що за день до виконання вироку годувати засудженого треба припинити?! Але ж прибічники нового, м'якого курсу думають інакше. Перед тим, як засудженого вести сюди, комендантові панії напихають його солодощами. Усе життя чоловік харчувався смердючою рибою, а тепер мусить їсти солодощі! Та це ще півбіди, щодо цього я не мав би нічого проти, але чому ніяк не придбають нову повсть? Я ж бо прошу його про це вже цілих три місяці! Хіба можна без огиди взяти до рота оцей кляп, обсмоктаний і покусаний перед смертю доброю сотнею людей?!

Засуджений поклав голову на ложе, і вигляд він мав сумирний; солдат уже заходився обтирати машину сорочкою засудженого. Офіцер підійшов до мандрівника, який, ніби щось запідозривши, ступив крок назад; але офіцер узяв його за руку й потяг убік.

— Хочу сказати вам кілька слів конфіденційно, — промовив він. — Ви ж бо дозволите?

— Звичайно, — відповів мандрівник, слухаючи з опущеними очима.

— Це судочинство й така страта, бути свідком якої вам випала щаслива нагода, тепер у нашій колонії не має жодного відвертого прихильника. Лише я виступаю на їхній захист і водночас на захист спадщини колишнього коменданта. Про подальше вдосконалення цього судочинства мені тепер і думати зась, усі свої сили я кладу на збереження того, що є. Поки жив попередній комендант, у колонії було повно його прихильників; сила переконання, яку він мав, почасти властива й мені, одначе влади його я не маю, анітрохи; тому його прихильники зачаїлися, їх ще багато, але ніхто з них у цьому не зізнається. Якщо ви сьогодні, тобто в день страти, зайдете до чайної і прислухаєтесь до розмов, то почуєте, либонь, тільки двозначні натяки. То все — прихильники коменданта колишнього, але при нинішньому з його нинішніми поглядами мені з тих прихильників пуття ніякого. Тож я питаю вас: невже через отакого коменданта з його жіноцтвом, під п'ятою якого він ходить, оця справа всього життя, — він показав на машину, — має пропасти? Хіба можна таке допустити? Навіть коли ви — чужоземець і приїхали на наш острів усього-на-всього на кілька днів! А гаяти часу не можна, проти мого правосуддя тут щось замишляють; у комендатурі вже збирають якісь наради, й мене на них не запрошують; навіть цей ваш візит, як на загальну ситуацію, мені видається досить показовим; самі бояться й посилають спершу вас, чужоземця… А як зовсім по-іншому відбувалася страта в минулі часи! Уже за день до виконання вироку всю долину заповнювали люди; всі сходилися лише задля такого видовища; рано-вранці з'являвся комендант зі своїми паніями; весь табір будили фанфари; я доповідав про цілковиту готовність; усе товариство — не прийти не мав права жоден високий чиновник — розташовувалося навколо машини; оця купка плетених крісел — жалюгідні рештки тих часів. Свіжоначищена машина виблискувала, перед виконанням вироку я майже щоразу брав нові запасні частини. На очах у сотень людей — глядачі стояли навшпиньках аж до отих он пагорбів — комендант власноруч укладав засудженого під борону. Те, що тепер доручають робити простому солдатові, належало до почесних обов'язків голови суду, тобто мене. І ось страта починалася! Жоден розлад не порушував роботи машини. Дехто на неї вже й зовсім не дивився, а лежав із заплющеними очима на піску; усі

знали: нарешті настав момент справедливості. У тиші було чути лише стогін засудженого, притлумлений повстю. Нині машина вже не в змозі видавити із засудженого такий глибокий стогін, щоб його не заглушила повсть; а тоді із зубців-пер борони скрапувала їдка рідина, яку тепер застосовувати забороняють. І ось наставала година! Годі було задовольнити прохання всіх тих, хто хотів подивитися на дійство зблизька. Комендант розважливо давав вказівку пропускати наперед дітей; сам я, з огляду на мої обов'язки, завжди мав можливість лишатися поблизу машини; частенько я сидів он там навпочіпки й у кожній руці тримав по маленькій дитині. Ох, як же всі ми намагалися піймати на змученому виду момент просвітління, як підставляли свої обличчя сяєву тієї нарешті досягнутої й уже згасаючої справедливості! Ото були часи, друже мій!

Офіцер вочевидь забув, хто перед ним стоїть; він обійняв мандрівника й поклав йому на плече голову. Мандрівник непомалу розгубився й терпляче поглядав поверх офіцера. Солдат почистив машину й на завершення витрусив з бляшанки в миску рештки рисової каші. Щойно засуджений, який, здавалося, вже цілком оговтався, це завважив, він одразу потягся язиком до каші. Солдат раз у раз його відтручував (кашу мали залишити, мабуть, на пізніше), однак поводився, певна річ, теж непристойно, бо запускав у кашу свої брудні руки й запихався нею на очах у зголоднілого засудженого.

Офіцер хутко опанував себе.

— Я не хотів вас розчулити абощо, — сказав він. — Я розумію, пояснити тепер, як воно було за тих часів, неможливо. А втім, машина й далі працює і промовляє сама за себе. Вона промовляє за себе, навіть коли стоїть у цій долині сама. І насамкінець мертве тіло зрештою щоразу так само незбагненно плавно падає в яму, хоч її, на відміну від тих часів, уже й не обліплюють зусібіч, як мухи, сотні людей. Тоді нам навіть довелося поставити навколо ями міцний бар'єр, тепер його давно вже знесли.

Мандрівник, намагаючись сховати від офіцера очі, знічев'я крутив на всі боки головою. Офіцер подумав, що того дивує пустка в долині, тому схопив гостя за руки й, тупцяючи круг нього, щоб перехопити його погляд, спитав:

— Чи ви бачите цю ганьбу?

Але мандрівник мовчав. Тоді офіцер вирішив на хвильку дати йому спокій; розставивши ноги й упершись руками в боки, він німо втупився в землю. Та потім підбадьорливо всміхнувся до мандрівника й промовив:

— Учора, коли вас запрошував комендант, я стояв неподалік. Я чув те запрошення. Я коменданта знаю. І відразу зметикував, навіщо він вас запрошував. Хоча влади у нього й достатньо, щоб виступити проти мене, однак на це він поки що не зважується й хоче, мабуть, запастися вашою думкою про мене — думкою авторитетного чужоземця. Він усе добре розрахував; ви тут, на острові, другий день, колишнього коменданта, його думок і намірів не знали, вас сковують суто європейські уявлення і сприйняття, можливо, ви — принциповий супротивник смертної кари взагалі й такого механізованого її виконання зокрема; крім того, ви бачите, що страту ми здійснюємо не публічно, в жалюгідній обстановці, на вже трохи несправній машині… То хіба все це вкупі — так міркує комендант — не дає підстав сподіватися, що мого методу ви не схвалите? А коли ви його не схвалите, то — я й далі міркую, як комендант, — про це не мовчатимете, адже ви, певна річ, не зрадите своїх переконань, випробуваних часом. Ви, звісно, знайомі з багатьма своєрідними звичаями в багатьох народів і вмієте ці звичаї поважати, тож ваші висловлювання проти такого методу будуть, либонь, не такі категоричні, якими вони були б, можливо, у вас на батьківщині. Та це комендантові й не потрібно, анітрохи. Досить лишень якогось необережного, мимохідь сказаного слова. І зовсім не конче, щоб воно відповідало вашим переконанням, — головне, щоб воно формально відповідало його бажанню. А в тому, що він почне вас розпитувати, вдаючись до всіх своїх хитрощів, — у цьому я не маю сумніву. А його панії сидітимуть кружка, нагостривши вуха; ви, наприклад, казатимете:

"У нас судочинство влаштовано не так", або: "У нас звинуваченого, перше ніж ухвалювати йому присуд, спочатку допитують", або: "У нас, крім смертного вироку, є й інші види покарань", або: "У нас тортури були тільки в середньовіччі". Усі ці зауваження слушні, й для вас вони самі собою зрозумілі — такі собі безневинні зауваження, які не стосуються мого методу. Але як сприйме їх наш комендант, ця добра душа? Я вже бачу, як він різко відсовує стільця й поквапно виходить на балкон; бачу, як услід за ним вибігають його панії, й чую його голос — панії називають цей голос громовим, — і цим голосом комендант промовляє: "Великий дослідник західного світу, уповноважений вивчати судовий устрій у всіх країнах, щойно заявив, що наше судочинство, яке ґрунтується на давніх звичаях, негуманне. Після цього висновку такої знаменитої людини я, певна річ, не можу й далі миритися з нашим судочинством. Отож віднині наказую..." І таке інше. Ви пробуєте втрутитись, ви ж бо не казали того, що він вам приписує, не називали мого методу негуманним, навпаки, на ваше глибоке переконання, це — судочинство щонайгуманніше й найбільшою мірою гідне людини; крім того, ви в захваті й від усієї цієї машинерії... Та де там, пізно; ви навіть не маєте змоги вийти на балкон, де вже повно паній; ви хочете привернути до себе увагу, хочете заволати, але одна з тих паній своєю ручкою затуляє вам рота, а сам я і творіння колишнього коменданта, пиши, пропали.

Мандрівник мимоволі притлумив усмішку; то ось яке легке, виявляється, завдання, яке йому здавалося таким важким. І він ухильно відповів:

— Ви переоцінюєте мій авторитет; комендант читав мого рекомендаційного листа і знає, що я не фахівець з методів судочинства. Якби мені й довелося висловлювати свою думку, то це була б думка приватної особи, анітрохи не вагоміша за думку будь-кого іншого, в кожному разі вона мала б куди меншу вагу, ніж думка самого коменданта, наділеного в цій виправній колонії, як мені здається, дуже широкими правами. Коли вже його думка про ваш метод судочинства справді така непохитна, як ви гадаєте, то, боюся, цьому методу настав, звичайно, кінець і без мого скромного сприяння.

Чи вже збагнув це офіцер? Ні, ще не збагнув. Він рвучко крутнув головою, коротко озирнувся на засудженого й солдата, які, здригнувшись, відсахнулися від рису, ступив упритул до мандрівника й, дивлячись йому не в очі, кудись на піджак, тихіше, ніж говорив досі, промовив:

— Ви не знаєте нашого коменданта, ви сприймаєте його й усіх нас — даруйте вже за такі слова — до певної міри простодушно; ваш авторитет, повірте мені, важко переоцінити. Адже я був просто щасливий, коли почув, що ви будете присутні на виконанні вироку самі. Таке розпорядження коменданта мало завдати мені удару, але тепер я оберну його собі на вигоду. Поки я давав вам пояснення, вашу увагу не відвертали ні брехливі нашіптування, ні зневажливі погляди, яких навряд чи пощастило б уникнути, якби на виконання вироку зібралася велика юрба; ви бачили машину й маєте намір подивитися страту. Ваша думка вже, звісно, склалася; якщо певні сумніви у вас іще й лишилися, то картина страти їх розвіє. Тож тепер я звертаюся до вас із проханням: допоможіть мені в моїй боротьбі з комендантом!

Говорити далі мандрівник йому не дав.

— Як же я вам допоможу?! — вигукнув він. — Це просто неможливо. Я не маю змоги ані підтримати вас, ані зашкодити вам.

— Ви маєте таку змогу, — відповів офіцер.

Мандрівник не без остраху завважив, що офіцер стис кулаки.

— Таку змогу ви маєте, — ще наполегливіше повторив офіцер. — У мене є план, і він повинен удатися. Ви гадаєте, що вашого авторитету не досить. А я знаю, що його досить. Та навіть якщо припустити, що ви маєте рацію, то хіба не варто задля збереження такого методу судочинства спробувати будь-які, можливо, навіть недостатні засоби? Тож вислухайте мій план. Задля його здійснення треба насамперед, щоб

ви сьогодні в колонії висловлювалися про цей метод якомога стриманіше. Якщо вас не спитають напрямець, не висловлюйтесь узагалі, в жодному разі; а висловлюватись ви повинні коротко й непевно; нехай бачать, що розмовляти про це вам нелегко, що ви прикро вражені, що якби вам довелося говорити відверто, то ви не стрималися б і просто вибухнули б прокляттями. Я не вимагаю, щоб ви брехали, аж ніяк; ви повинні лише коротко відповідати: "Так, я був свідком виконання вироку" або: "Так, я вислухав усі пояснення". Тільки це, більш нічого. Адже для прикрого враження, яке мають помічати у вас усі, вам приводів досить, хоча й інших, ніж комендантові. Він, звісно, витлумачить ваші відповіді зовсім не так, по-своєму. На це мій план і розрахований. Завтра в комендатурі під орудою коменданта відбудеться велика нарада за участю всіх високих чиновників управління. Комендант уміє, звичайно, влаштовувати з таких нарад видовиська. Там поставили навіть галерею, яку щоразу заповнюють глядачі. Я теж змушений брати участь у таких нарадах, хоч у мене там усі нутрощі вивертає. Вас, певна річ, запросять також, у будь-якому разі, а якщо сьогодні ви поводитиметесь відповідно до мого плану, то не лише запросять, а й настійливо попросять прийти. Але якщо вас з якої-небудь незбагненної причини не запросять, то вам доведеться зажадати запрошення самому; в тому, що тоді ви його дістанете, можна не сумніватися. Одне слово, завтра ви сидітимете з паніями в комендантській ложі. І комендант час від часу поглядатиме вгору, щоб переконатися, що ви таки є. Після всіляких дріб'язкових, смішних, розрахованих лише на публіку питань — переважно це будівельні роботи в порту, щоразу ті самі будівельні роботи в порту! — мова зайде й про судочинство. Якщо комендант такої ініціативи не виявить чи зволікатиме з нею, то я подбаю про це сам. Я встану й доповім про сьогоднішнє виконання вироку. Дуже коротко, просто доповім, і все. Щоправда, доповідати про це там не заведено, але я все ж таки доповім. Комендант подякує мені, як завжди, з привітною усмішкою і не стримається, щоб цією слушною нагодою відразу й скористатись. "Щойно ми вислухали доповідь, — почне він так або приблизно так, — про виконання вироку. Зі свого боку, я хотів би лишень додати, що свідком саме цієї страти став великий дослідник, що, як усі ви знаєте, своїм візитом виявив нашій колонії надзвичайно

високу честь. З огляду на його присутність тут сьогоднішнє наше засідання також набуває особливого значення. То чи не поцікавитися нам у цього великого дослідника, якої він думки про саму страту за давнім звичаєм, а також про метод судочинства, що передує страті?" Усі, звісно, схвально плескають у долоні, і я — найгучніше. Комендант уклоняється вам і каже: "Тоді я від імені всіх присутніх звертаюся до вас із таким питанням". І ось ви підходите до парапету. Руки покладіть так, щоб їх усі бачили, а то панії схоплять їх і почнуть гратися пальцями… Нарешті ваше слово. Не знаю, як я переживу ці напружені години, що доти лишилися. Не обмежуйте себе у своєму виступі нічим, кажіть правду на повен голос, перехиліться через парапет і прокричіть — атож, прокричіть свою думку, свою непохитну думку комендантові просто в очі. Та, може, ви цього не хочете, може, не така у вас вдача, може, у вас на батьківщині в такій ситуації поводяться інакше? Це теж резонно, цього теж цілком досить; не вставайте взагалі, скажіть лише кілька слів, промовте їх навіть пошепки, щоб почули хіба що чиновники, які сидітимуть унизу під вами, досить і цього; навіть не треба згадувати про те, що при виконанні вироку не було глядачів, що скреготало колесо, що порвався пасок і про повсть, від якої зводить на блювоту; ні, все це я беру на себе, й повірте: якщо після мого виступу він не вискочить із зали, то мої слова все ж таки поставлять його навколішки, і йому доведеться сказати про колишнього коменданта: "Я схиляю перед ним голову…" Такий мій план. Чи згодні ви допомогти мені здійснити його? Ну, звісно, згодні, ба більше, зробити це — ваш обов'язок!

Офіцер схопив мандрівника за обидві руки й, важко дихаючи, зазирнув йому в очі. Останні слова він прокричав так, що навіть солдат із засудженим насторожилися, хоч ні той, ні той нічого й не зрозумів; обидва кинули хапати рис і, не перестаючи жувати, звели очі на мандрівника.

Відповідь, яку цей мав дати, від самого початку була для нього очевидна; надто багато він побачив на своєму віку, щоб тепер сумніватися; він був загалом чоловік чесний і страху не знав. І все ж

тепер, дивлячись на солдата й засудженого, мандрівник на мить завагався. Та, зрештою, сказав те, що й мав сказати:

— Ні.

Офіцер закліпав очима, не зводячи, однак, з нього погляду.

— Вам пояснити? — спитав мандрівник.

Офіцер мовчки кивнув головою.

— Я проти такого судочинства, — сказав мандрівник. — Ще доти, як ви виявили мені таку довіру — а нею я, певна річ, за жодних обставин не зловживатиму, — я вже розмірковував про те, чи маю я право виступити проти цього судочинства й чи мало б моє втручання бодай якісь шанси на успіх. Мені було очевидно, до кого я мав би звернутися насамперед: до коменданта, звичайно. Завдяки вам це стало ще очевидніше, однак зміцнили мене в моєму рішенні зовсім не ви, навпаки, ваша чесна переконаність діймає мене до серця, хоч і не може збити з пуття.

Офіцер мовчав; обернувшись до машини, він поторсав одну з латунних штанг, а тоді, відхилившись трохи назад, задивився на кресляра, так ніби хотів переконатися, чи там усе гаразд. Солдат із засудженим, схоже, тим часом потоваришували; засуджений робив солдатові якісь знаки, хоч йому, міцно прив'язаному пасками, давалося це й нелегко; солдат нахилився до нього; засуджений щось прошепотів йому, й солдат кивнув головою.

Мандрівник ступив до офіцера й промовив:

— Ви ще не знаєте, що я хочу зробити. Свою думку про це судочинство я комендантові таки висловлю, але не на засіданні, а сам на сам. Та я й не маю наміру лишатися тут так довго, щоб брати участь у

якомусь засіданні; завтра вранці я вже поїду чи принаймні сяду на корабель.

Офіцер, здавалося, нічого цього не чув.

— Виходить, наше судочинство вас не переконало, — промовив він радше сам до себе й усміхнувсь, як усміхається старий чоловік з дитячої примхи, ховаючи за усмішкою те, що думає насправді. — У такому разі, отже, пора, — сказав він нарешті й раптом звів на мандрівника ясні очі: в них застигла якась вимога, якийсь заклик до спільних дій.

— Пора — що? — стривожено спитав мандрівник, але відповіді не дістав.

— Ти вільний, — кинув офіцер до засудженого його рідною Мовою.

Той спершу не повірив.

— Сказав же, ти вільний, — знову промовив офіцер.

На обличчі в засудженого вперше промайнули виразні ознаки життя. Невже це правда? Чи просто скороминуща офіцерова примха? А може, це чужоземець домігся для нього помилування? Що діється? Такі запитання, здавалося, стояли в очах засудженого. Але не довго. Хай там що мав на увазі офіцер, а чоловікові хотілося, коли вже так вийшло, і справді звільнитись, і він, наскільки давала змогу борона, засмикався на ложі.

— Порвеш мені паски! — гаркнув офіцер. — Угамуйся! Зараз ми тебе відв'яжемо.

Він подав солдатові знак і разом з ним узявся до роботи. Засуджений, нічого не кажучи, тихенько посміювався й повертав

обличчя то ліворуч — до офіцера, то праворуч — до солдата, хоч не забував і про мандрівника.

— Витягни його! — наказав офіцер солдатові.

Робити це довелося досить обережно — борона була над самим засудженим. Через свою нетерплячку той уже дістав кілька невеликих рваних ран на спині.

Але офіцера тепер він, по суті, не цікавив. Той підійшов до мандрівника, знову видобув свого шкіряного гаманця, пошпортався в ньому і, знайшовши нарешті потрібного аркушика, показав його мандрівникові.

— Читайте, — кинув офіцер.

— Не можу, — відповів мандрівник, — я ж бо сказав, що прочитати цього не можу.

— Придивіться краще, — мовив офіцер і став поруч із мандрівником, щоб читати разом.

Коли не допомогло й це, він заходився мізинцем виводити в повітрі над папером (немовби торкатися його не можна було в жодному разі) літери, щоб мандрівникові так було легше читати. Мандрівник теж докладав зусиль, щоб хоч якось догодити офіцерові, але однаково нічого не виходило. Тоді офіцер почав називати літеру по літері, а тоді прочитав напис іще раз повністю.

— Тут написано: "Будь справедливий!" — сказав він. — Тепер-бо ви можете прочитати.

Мандрівник схилився над папером так низько, що офіцер, потерпаючи, коли б той не торкнувся його, відвів руку з аркушиком убік;

мандрівник більш нічого не сказав, та було очевидно й так: прочитати напис він і досі не може.

— Тут написано: "Будь справедливий!" — промовив офіцер ще раз.

— Можливо, — сказав мандрівник. — Я вірю, що написано саме це.

— Гаразд, — кинув офіцер, принаймні вже бодай трохи задоволений, і з аркушиком у руці поліз на драбину; вгорі він надзвичайно обережно уклав аркушика до кресляра й заходився цілком по-новому, здавалося, ладнати трибковий механізм; робота ця була дуже напружена, з-поміж трибків траплялися, мабуть, і зовсім маленькі, й часом голова офіцера геть зникала у креслярі — так пильно слід було оглядати трибковий механізм.

Мандрівник невідривно спостерігав знизу за цією роботою, в нього затерпла шия, а від яскравого, залитого сонцем неба різало в очах. Солдат із засудженим були заклопотані лише один одним. Сорочку й штани засудженого, які вже лежали в ямі, солдат дістав звідти, підхопивши їх вістрям багнета. Сорочка виявилася страшенно брудною, і засуджений сполоснув її в цеберку з водою. Коли він одяг сорочку й штани, обидва — і солдат, і засуджений — гучно зареготали, бо ззаду одяг був згори донизу розпорений. Засуджений, мабуть, подумав, що має трохи розвеселити солдата, й закрутився перед ним у своєму розтятому навпіл одязі, а солдат, присівши навпочіпки, ляскав себе по колінах і сміявся... І все ж обидва намагалися стримуватись, адже поруч були ці два добродії — офіцер і чужоземець.

Нарешті офіцер упорався з роботою, ще раз, усміхаючись, оглянув кожну дрібницю, опустив кришку доти відкритого кресляра, зліз на землю, зазирнув до ями, потому перевів погляд на засудженого, задоволено завважив, що той забрав з ями свій одяг, тоді підійшов до цеберка помити руки, надто пізно помітив, що вода там огидно брудна, з прикрістю зітхнув, бо ж тепер вимити руки не пощастить, нарешті

стромив їх у пісок (такий вихід його вочевидь не вдовольняв, та що вдієш, довелося змиритись), потім підвівся й почав розстібати на собі мундира. І насамперед пальці його натрапили на дві жіночі носові хустини, які він носив за комірцем.

— На ось, це твої хустини, — сказав він і кинув їх засудженому. А мандрівникові пояснив: — Подарунки від паній.

Незважаючи на очевидну поквапність, з якою офіцер скидав мундир, а тоді догола роздягався, з кожною своєю одежиною він поводився дуже дбайливо; срібні аксельбанти на мундирі він навіть окремо розгладив пальцями, а одну з китичок розпушив, струснувши її. Щоправда, з такою дбайливістю не дуже поєднувалося те, що він, давши лад тій чи тій частині обмундирування, відразу роздратовано викидав її до ями. Останньою в руках у нього лишилася коротенька шпага на шабельтасі. Офіцер витяг шпагу з піхов, переламав її надвоє, потому склав усе докупи — піхви, шматки шпаги й шабельтас — і пожбурив з такою силою в яму, що там аж забряжчало.

Офіцер стояв голяка. Мандрівник кусав собі губи й мовчав. Він знав, що буде далі, але заважати в будь-чому офіцерові не мав права. Якщо судочинству, якому офіцер був такий відданий, справді загрожувало скасування — можливо, через втручання його, мандрівника, який таке втручання, до речі, вважав своїм обов'язком, — тоді офіцер чинив цілком слушно; бувши ним, мандрівник зробив би те саме.

Солдат і засуджений поки що нічого не розуміли, спочатку на офіцера вони навіть не звертали уваги. Засуджений непомалу тішився тим, що йому повернули його хустини, хоч довго тішитися йому не випало, бо несподівано солдат різко вирвав їх у нього з рук. Тоді засуджений, своєю чергою, спробував вихопити хустини в солдата із-за ременя, куди той їх заткнув. Але солдат був насторожі. Так вони напівжартома й сварилися. Аж коли офіцер роздягся догола, обидва насторожились. Передчуття якогось великого повороту вразило, здавалося, насамперед засудженого. Те, що сталося з ним, тепер

відбувалося з офіцером. Так може дійти й до якихось крайнощів. А відповідний наказ віддав, очевидно, чужоземець. Отже, це — помста. Сам він, засуджений, страждань до кінця не зазнав, зате за нього до кінця помстяться. На його обличчі розпливлася й уже не сходила з нього широка німа усмішка.

А офіцер тим часом повернувся до машини. Коли в тому, що він добре на ній знається, не було сумніву вже й дотепер, то тепер просто-таки вражало, як він нею керує і вона його слухається. Йому досить було тільки піднести руку до борони, й та кілька разів піднялася й опустилась, поки врешті завмерла саме на такій висоті, щоб під нею офіцерові стало місця; він лише торкнувся краю ложа, й воно враз завібрувало; повстяний шпеник виявився якраз проти його рота; видно було, що офіцер хотів обійтися, власне, без нього; але вагався він лише одну мить, врешті-решт змирившись, він узяв шпеника до рота. Усе готово, тільки паски ще звисають обабіч ложа, та вони вочевидь зайві — прив'язувати офіцера потреби нема. Та ось обвислі паски помічає засуджений; страта з незакріпленими пасками, на його думку, неповна, він запопадливо киває головою солдатові, й обидва кидаються до машини, щоб прив'язати офіцера. Той уже випростує одну ногу, щоб перевести важеля, який запускає кресляра; побачивши, що ті двоє підскочили до нього, офіцер перестає тягтися ногою до важеля й дає себе прив'язати. Щоправда, тепер дістатися до важеля він уже не має змоги, солдат із засудженим самі того важеля не знайдуть, а мандрівник сповнений рішучості не втручатися.

Зрештою, втручатись і не потрібно було; як тільки паски застебнули, машина відразу й запрацювала: ложе вібрувало, борона підіймалась і опускалась, зубці витанцьовували на шкірі. Мандрівник якийсь час усе це спостерігав, та раптом згадав, що один трибок у креслярі має скреготати. Однак механізм не видавав ніяких звуків, не чути було навіть легенького хурчання.

Машина працювала так тихо, що не привертала до себе жодної уваги. Мандрівник перевів погляд на засудженого й солдата.

Засуджений поводився жвавіше, його в машині все цікавило, він то нахилявся, то ставав навшпиньки й раз у раз показував пальцем на що-небудь солдатові. У мандрівника це викликало прикре враження. Він мав намір лишатися тут до останку, але дивитися на цих двох довго не зміг би.

— Ідіть додому, — сказав він.

Солдат, схоже, ладен був уже так і зробити, але засуджений сприйняв цей наказ просто-таки як покару. Він згорнув руки, благаючи не відсилати його, а коли мандрівник заперечливо похитав головою, навіть упав навколішки. Мандрівник збагнув, що ніякі накази тут не допоможуть, і вже рушив був до тих двох, щоб їх просто прогнати. І цієї миті почув нагорі, у креслярі, якийсь звук. Він поглянув угору. Виходить, один трибок усе ж таки заїдає? Але то було щось інше. Кришка кресляра повільно відкрилася, а тоді відскочила зовсім. Показалися зубці трибка, піднялись вище, а невдовзі з'явився й увесь трибок; здавалося, якась величезна сила стискає з усіх боків кресляра, й цьому трибку вже просто забракло місця; він докотився до краю кресляра, впав із машини, трохи прокотився ставма піском і ліг плиском на бік. Але нагорі вже підіймався ще один трибок, а за ним багато інших — великі, маленькі, ледве помітні, і з усіма відбувалося те саме, й щоразу складалося враження, ніби в креслярі вже нічого не лишилось, та потім з'являлася нова, ще численніша вервечка трибків, які підіймались, падали з машини, котилися піском і лягали на бочок. Задивившись на це видовище, засуджений геть забув про мандрівників наказ, трибки викликали в нього неймовірний захват, він поривався схопити кожного, водночас спонукаючи солдата допомогти йому, але щоразу злякано відсмикував руку, тому що навздогін попередньому трибку вже поспішав наступний, який на нього, засудженого, — принаймні першої миті, коли починав котитися, — наганяв страху. Мандрівник, навпаки, непомалу стривожився; машина вочевидь розсипалась; її рівна робота була оманлива; у нього зринуло таке відчуття, що тепер він має допомогти офіцерові, бо той уже не може подбати про себе сам. Але, зосередивши всю свою увагу на трибках, які випадали, мандрівник

забув про решту вузлів машини, і коли тепер, після того як із кресляра викотивсь останній трибок, схилився над бороною, його вразила нова, ще прикріша несподіванка. Борона вже не писала, вона лише колола, а ложе, вібруючи, вже не повертало тіла з боку на бік, а тільки підставляло його під зубці. Мандрівник хотів утрутитись, можливо, навіть зупинити машину, адже це були вже не тортури, яких домагався офіцер, — це було справжнісіньке вбивство. Мандрівник потягся руками до машини. Але цієї миті борона з настромленим на неї тілом подалася вбік, як це вона зазвичай робила на дванадцятій годині. Кров текла сотнями цівок, не змішуючись із водою, — водоносні трубочки цього разу також відмовили. Та ось і остання з неполадок: тіло не спадало з довгих зубців, а, стікаючи кров'ю, зависло над ямою. Борона вже хотіла була повернутися на своє попереднє місце, та, немовби сама помітивши, що не звільнилася ще від ноші, так і лишилася над ямою.

— Допоможіть же! — крикнув мандрівник солдатові й засудженому і сам схопив офіцера за ноги.

Він хотів з цього боку налягти на ноги, щоб ті двоє взяли офіцера за голову й усі разом помалу зняли його з борони. Але ті двоє ніяк не важилися підступити ближче, а засуджений навіть узагалі відвернувсь; довелося мандрівникові самому підійти до них і силоміць підштовхнути їх до голови мертвяка. І тут погляд мандрівника майже мимоволі впав на офіцерове обличчя. Воно мало такий самий вигляд, як і за життя; на ньому не було жодних ознак обіцяного спасіння: офіцер не знайшов у цій машині того, що знаходили в ній до нього; вуста його були міцно стулені, очі, в яких застигло життя, широко розплющені, погляд спокійний і впевнений, у чоло ввійшло вістря великого залізного зубця-різця.

Коли мандрівник, а вслід за ним і солдат та засуджений, підійшов до крайніх будинків колонії, солдат показав на один із них і сказав:

— Ось чайна.

На першому поверсі цього будинку була низька, видовжена, схожа на печеру зала із закіптюженими стінами й стелею, відкрита з боку вулиці на всю свою ширину. Чайна мало чим відрізнялася від решти будинків у колонії, які, окрім розкішних споруд комендатури, дуже позанепадали, проте все ж таки справила на мандрівника враження історичної пам'ятки, і він відчув владу минулих часів. Він ступив ближче, пройшов у супроводі своїх супутників поміж вільними столиками перед чайною, вдихнув прохолодне затхле повітря, що йшло зсередини.

— Старого поховали тут, — промовив солдат. — Священик відмовив йому в місці на кладовищі. Який час узагалі не знали, де його ховати, та зрештою поховали тут. Офіцер вам про це запевне не розповідав, бо цього він соромився, звісно, найдужче. Кілька разів він навіть намагався викопати вночі старого, але його щоразу проганяли.

— А де ж могила? — спитав мандрівник, не вірячи солдатові.

Обидва, солдат і засуджений, одразу вибігли наперед і, випроставши руки, показали в той бік, де, як вони знали, була могила. Вони повели мандрівника за будинок; там за кількома столиками сиділи відвідувачі. Це були, мабуть, портові робітники — кремезні чолов'яги з короткими, густими й чорними, аж лискучими, бородами. Усі вони сиділи без піджаків, у подертих сорочках — убогий, зневажений люд. Коли мандрівник підійшов ближче, декотрі з них повставали, притислися до стіни й мовчки втупилися в незнайомця.

— Це — чужоземець, — зашепотіли довкола, — він хоче побачити могилу.

Вони відсунули набік один зі столиків, під яким справді виявився надгробок. Це був простий камінь, досить невисокий, щоб його можна було сховати під столиком. На камені стояв напис, зроблений дуже дрібними літерами, і мандрівник, щоб його прочитати, мусив стати навколішки. Напис промовляв: "Тут спочиває вічним сном старий

комендант. Цю могилу йому викопали й поставили цей камінь його прихильники, які наразі не можуть назвати своїх імен. Існує пророцтво, що через певну кількість років комендант воскресне і з цього будинку поведе своїх прихильників відвойовувати колонію назад. Вірте й чекайте!" Коли мандрівник прочитав це й підвівся, то побачив, що чоловіки обступили його й усміхаються так, ніби прочитали разом із ним напис, він видався їм смішним, і тепер вони закликають гостя приєднатися до їхньої думки. Мандрівник прикинувся, мовби нічого не помітив, роздав кілька монет, зачекав, поки могилу прикриють столиком, вийшов із чайної й попростував до порту.

А солдата й засудженого затримали в чайній знайомі, яких вони там зустріли. Та ці двоє, схоже, хутко тих знайомих спекалися, бо не встиг мандрівник дійти ще й до середини довгих сходів, що вели вниз до човнів, як вони вже кинулися за ним навздогін. Мабуть, хотіли в останню хвилину змусити мандрівника взяти їх із собою. Поки мандрівник домовлявся біля води з човнярем, щоб той перевіз його на судно, солдат із засудженим, не зважуючись гукати, мовчки мчали сходами вниз. Та коли вони збігли на причал, мандрівник уже сидів у човні й той саме відходив від берега. Вони встигли б іще скочити в човен, але мандрівник узяв із днища важку вузлувату линву й, посварившись нею, стримав їх від цього стрибка.

(Переклав Олекса Логвиненко)